

Jan Andrzej Nikisch

Poznańska Fundacja Bibliotek Naukowych

nikisch@pfsl.poznan.pl

Wpływ globalizacji na dostęp do informacji naukowej i wydawnictwa naukowe

Influence of globalization on access to electronic information and scholarly publishing

Abstrakt

Trwająca od lat kumulacja i integracja wydawców i dostawców informacji naukowej wpłynęła na odbiorców tej informacji tj. naukowców i bibliotekarzy. Autor pokazuje zmiany oraz główne trendy w organizacji dostępu do informacji naukowej. Przedstawione są inicjatywy zmierzające do osłabienia negatywnego wpływu globalizacji na publikowanie i dostęp do informacji naukowej.

Słowa kluczowe

globalizacja; konsorcja biblioteczne; informacja naukowa; elektroniczne źródła informacji

Abstract

Paper presents how globalization changed the world of both publishers and aggregators on one hand, and researchers and librarians on the other hand. The major initiatives that seek to diminish effects of monopolistic position of publishers are discussed.

Key words

globalization; library consortia; open access; electronic information; scholarly publishing

1. Wstęp

Truizmem jest stwierdzenie, że nowoczesne technologie miały pozytywny wpływ na rozwój piśmiennictwa naukowego. Z pewnością ułatwiły – przynajmniej części badaczy i studentów - dostęp do literatury, zwiększyły cyrkulację czasopism, przyspieszyły proces wydawniczy i komunikację między osobami zainteresowanymi wymianą rezultatów prac badawczych. Z drugiej jednak strony nie przyniosły oczekiwanych zmian w obniżeniu kosztów zakupu informacji naukowej ponoszonych przez uczelnie i instytuty badawcze. Za M. Case [1] można podać, że w latach 1986-1999 wydatki na zakup czasopism 120 największych bibliotek naukowych USA wzrosły o 207% przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby kupowanych tytułów o 7%. Równocześnie w związku z rozwojem nowych dyscyplin naukowych i postępującej specjalizacji liczba wydawanych czasopism wzrosła o 60%. Liczby te obrazują jak bardzo zmniejszały się możliwości dostępu do literatury naukowej w najbogatszym kraju świata! Nie potrzeba wielkiej wyobraźni, by uświadomić sobie, że w innych krajach zmiany były jeszcze bardziej drastyczne.

Zmiany te pogłębiały się jeszcze bardziej w miarę postępującej komercjalizacji wydawnictw naukowych. Ponieważ naturalną potrzebą naukowców jest dążenie do dzielenia się wynikami swoich badań, czy swoimi

przemysleniami, zatrudniające ich instytucje gotowe były wykładać coraz większe pieniądze, by zapewnić swym pracownikom odpowiednie możliwości. W rezultacie okazało się, że produkt rynkowy, jakim są czasopisma naukowe, jest mało wrażliwy na wzrost cen; ich czytelnikom zależy bowiem na jakości publikacji. Tak to więc wydawnictwa komercyjne stały się kurą znoszącą przez lata złote jajka.

Oczywistą konsekwencją tego było przejmowanie mniejszych wydawnictw przez silniejszych konkurentów, łączenie się wydawnictw lub przejmowanie czasopism od wydawców niekomercyjnych. K. Robertson [2] podaje listę takich fuzji - wymieńmy tutaj największe:

Bertelsmann wykupił Random House za 1.5 miliarda USD; Bertelsmann kupił 80% Springer Verlag za 600 milionów USD; Elsevier wykupił Compendex; CSA wykupił R.R. Bowker; Taylor & Francis wykupił Gordon & Breach za 31.5 miliona USD; Reed Elsevier wykupił Harcourt General za 5.7 miliarda USD; Wolters Kluwer wykupił Ovid Technologies za 200 milionów USD; Wolters Kluwer wykupił Silverplatter; Swets and Blackwell połączył się z Martinus Nijhoff; Elsevier wykupił Endeavour; Kluwer Academic wykupił Bertelsmann Springer. Savenije [3] podaje, iż w 2001 roku 10 z 13 nowych tytułów Elsewiera przejęte było od towarzystw naukowych, podobnie, jak w 2002 roku 10 z 35 nowych tytułów Sage. Co więcej, wszystkie fuzje powodowały zwiększenie ceny przejętych tytułów sięgające 27-35%.

Te zjawiska musiały wywołać reakcje po stronie odbiorców: naukowców i bibliotekarzy. Niektóre przykłady chciałbym omówić poniżej. Inicjatywy te zorientowane są na:

- tworzenie alternatywnych, tańszych niż wydawnictwa komercyjne źródeł informacji naukowej – np. **SPARC** (w swej początkowej fazie);
- udostępnianie czasopism naukowych, których czytelnicy (lub instytucje, które reprezentują) nie są obciążane żadnymi kosztami dostępu – **Open Access**;
- klasyczne już zwiększenie „siły negocjacyjnej” nabywców poprzez łączenie się bibliotek w konsorcja (lokalne, narodowe i ponadnarodowe) – przykładem tu niech będzie **eIFL.net**.

2. SPARC

SPARC (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition) powstał w 1997 roku jako wspólne przedsięwzięcie uniwersytetów, jednostek badawczych i bibliotek [4]. Jest organizacją, której głównym celem było stworzenie systemu pozwalającego na rozpowszechnianie informacji naukowej po konkurencyjnej w stosunku do wydawców komercyjnych cenie, przy zachowaniu wysokiego poziomu jakości. Naturalnym rozszerzeniem celów SPARC jest promocja fundamentalnych zmian środowiska wydawnictw czasopism naukowych (różne od tradycyjnych modele ekonomiczne, rozszerzenie sektora non-profit na całość wydawnictw naukowych). Służyć temu mają inicjatywy edukacyjne, promocyjne podnoszące świadomość

wszystkich partnerów włączonych w procesy wydawnicze: twórców, wydawców i bibliotekarzy. Przykładów sukcesów odnoszonych przez SPARC jest wiele. Przytoczmy tutaj choćby konkurencyjne wobec *Tetrahedron Letters* wydawane przez Elsevier Science *Organic Letters* (mające w Radzie Naukowej 3 laureatów nagrody Nobla i 21 członków akademii nauk). W 2001 r. prenumerata tego pierwszego wynosiła 9036 USD, wobec 2438 USD drugiego z czasopism [1].

SPARC był również inicjatorem stopniowego wprowadzania koncepcji Open Access. *The New Journal of Physics* obciążające autorów publikujących także kwotą 500 USD posiada impact factor 2.48, co – wbrew niektórym głosom krytycznym wywodzącym się ze środowisk wydawców czasopism świadczy o utrzymywaniu wysokiego poziomu tej grupy czasopism [5]. Jeszcze bardziej spektakularne są osiągnięcia czasopism zainicjowanych przez SPARC w ramach projektu BioOne.

Beneficjentami systemu stworzonego przez SPARC są badacze, gdyż uzyskują dostęp do tanich wysokiej jakości źródeł, jednocześnie zwiększając liczbę odbiorców swoich prac. Są nimi również wydawcy, gdyż otrzymują nowe modele służące wymianie informacji naukowej. Na pewno są nimi biblioteki – mogące dostarczyć więcej za te same pieniądze. Na koniec zaś całe społeczeństwo mogące korzystać z wyników prac naukowców przekładających się poprzez producentów i usługodawców na jego dobrobyt.

3. Open Access

Z deklaracji Budapest Open Access Initiative [6] pochodzi następująca definicja Open Access (OA); przez Open Access rozumiemy darmowy dostęp do literatury poprzez internet, pozwalający każdemu użytkownikowi na czytanie, ściąganie z serwerów, kopiowanie, dystrybucję, drukowanie, przeszukiwanie lub linkowanie do pełnych tekstów artykułów, indeksowanie w wyszukiwarkach, włączanie jako danych, albo wykorzystanie w jakikolwiek zgodny z prawem sposób, bez finansowych, prawnych lub technicznych ograniczeń z wyjątkiem związanych z samym dostępem do internetu. Jedyne ograniczeniem na reprodukcję lub rozpowszechnianie i jedyną rolą praw autorskich winno być prawo autora do zachowania integralności jego pracy, prawa do uznania autorstwa i właściwego cytowania.

Deklaracja ta podaje również jako zalecenia dwie alternatywne strategie, by zapewnić poprzez internet darmowy dostęp do publikacji. Pierwsza z nich to zapewnienie badaczom narzędzi i wsparcia umożliwiające im umieszczanie recenzowanych publikacji na serwerach o swobodnym dostępie – institutional repositories. Druga zaś, to tworzenie czasopism nowej generacji dedykowanych jako OA lub stopniowe przekształcanie istniejących w OA.

Ponieważ z definicji nie można pobierać opłat za dostęp do publikacji OA, musiały powstać – i będą musiały powstać kolejne - modele ekonomiczne umożliwiające finansowanie darmowego dostępu. Mogą to być różnego rodzaju granty (rządowe lub fundacji), fundusze pochodzące z uniwersytetów, jednostek badawczych lub towarzystw naukowych, czy pieniądze uwolnione w wyniku

rezygnacji z zakupu płatnych czasopism. Źródłem finansowania mogą być w końcu sami autorzy – pytanie tylko, czy będzie ich na to stać. Dziś wydawcy komercyjni proponujący włączanie do swoich czasopism publikacji na prawach OA oceniają swoje koszty od 4500 do 12000 USD(!) za 1 artykuł.

Polskim wzorcowym i wzorowym wręcz przykładem mogą być *Central European Science Journals* (CESJ) [9] uruchomione w 2003 roku, które błyskawicznie osiągnęły wysoką pozycję. Koszt umieszczenia artykułu OA w jednym z trzech wydawanych w ramach CESJ czasopism organizatorzy ocenili jednak tylko na 500 euro.

Obecnie najbardziej zasobnym źródłem informacji o czasopismach OA jest uruchomiony przez Uniwersytet w Lund we współpracy ze SPARC w maju 2003 [Directory of Open Access Journals](#) - Katalog Czasopism OA [7]. Aktualnie zawiera 1514 czasopism, z czego 383 przeszukiwalnych na poziomie artykułów. Łącznie indeksuje 71406 artykułów.

Trzeba jednak dodać, że - jak stwierdza Andrew Odlyzko [8] w odpowiedzi na pytanie, czy źródła elektroniczne przy zachowaniu niezbędnej jakości zadowalającej badaczy mogą być tańsze niż drukowane - dostępne dowody wskazują, że darmowe, lub przynajmniej znacznie tańsze niż dotąd publikowanie w internecie jest możliwe. Możliwe jest również, że takie czasopisma zdominują z czasem rynek publikacji naukowych. Jednakże przejście to będzie skomplikowane, jako że jest to segment zachowawczy i pełen nierozsądnych inicjatyw ekonomicznych.

4. eIFL.net

eIFL.net jest obecnie niezależną fundacją wspierającą powszechny dostęp do źródeł elektronicznych w krajach rozwijających się oraz w krajach podlegających demokratycznym przemianom politycznym i ekonomicznym. Fundacja zarejestrowana w Holandii ma swą siedzibę w Rzymie, *de facto* jest jednak pierwszym wielonarodowym konsorcjum bibliotecznym - konsorcjum konsorcjów krajowych. Obecnie konsorcjum tworzą konsorcja 50 krajów z ponad 4000 bibliotek z Europy, Azji i Afryki.

Swoje cele eIFL.net realizuje poprzez:

- tworzenie silnych krajowych konsorcjów bibliotecznych;
- negocjowanie w imieniu wielonarodowego konsorcjum dostępu do komercyjnych źródeł informacji w postaci elektronicznej;
- wspieranie lokalnych inicjatyw tworzenia zasobów cyfrowych;
- nawiązywanie trwałych więzi z wydawcami i dostawcami informacji naukowej (zarówno komercyjnymi jak i z sektora Open Access)
- promocję na arenie światowej rozszerzania dostępu do zasobów informacji w postaci elektronicznej;
- zapewnienie swym członkom najbardziej aktualnej informacji oraz szkoleń i konsultacji na tematy związane z działalnością konsorcjum takich jak tworzenie i zarządzanie konsorcjami, zarządzanie informacją, ewaluacja zasobów elektronicznych, negocjacje i licencjonowanie

czasopism elektronicznych, prawa autorskie, marketing i promocja usług świadczonych przez konsorcja i biblioteki;

- tworzenie i promowanie efektywnych modeli rozpowszechniania informacji naukowej;
- opracowywanie i udostępnianie modelowych licencji na zasoby elektroniczne;
- nawiązywanie współpracy partnerskiej z fundacjami, agendami międzynarodowych funduszy, dostawcami informacji naukowej, oraz organizacjami o zbliżonych do eIFL.net celach .

W ramach głównych programów eIFL.net:

- [eIFL Direct](#)
- [eIFL Science and Technology](#)
- [Social Science & Humanities](#)
- [eIFL e-Reference and e-Books](#)
- [eIFL Russian Content](#)

wynegocjowano i podpisano umowy licencyjne z następującymi wydawcami i dostawcami informacji elektronicznej [10]:

- EBSCO Publishing,
- American Physical Society,
- BioOne,
- Cambridge University Press,
- Highwire Press,
- Institute of Physics Publishing,
- Oxford University Press,
- ProQuest,
- Anthropological Index Online,
- Integrum Techno.

Dzięki nim w najuboższych krajach członkowskich eIFL.net (z reguły ok.20) wymienieni wyżej wydawcy lub dostawcy udostępnią wynegocjowany pakiet za darmo, w pozostałych krajach (w zależności od dochodu narodowego) wynegocjowana cena stanowi 50-70% ceny rynkowej kupowanych zasobów. Polska korzysta już z niektórych „eiflowych” zasobów informacji elektronicznej. Może czas wykorzystać pozostałe?

Jakkolwiek głównym zadaniem eIFL.net jest zapewnienie dostępu do czasopism naukowych i baz danych, konsorcjum prowadzi aktywne działania wspierające inicjatywy istotne dla bibliotek, bibliotekarzy i odbiorców informacji naukowej. W 2005 zamierzamy udostępnić krajom członkowskim komercyjne bądź Open Source (do wyboru) sprawdzone oprogramowanie portali elektronicznych wspierających obsługę dostępu do czasopism elektronicznych, poprowadzenie pilotażowych wdrożeń repozytoriów. W ramach nowego projektu eIFL IP nie tylko została rozszerzona działalność wspierająca szkolenia w zakresie praw autorskich, ale przedstawiciele eIFL.net aktywnie włączyli się w prace WIPO Development Agenda i Treaty on Access to Knowledge (A2K) i IFLA Committee on Copyright and other Legal Matters.

W celu zwiększenia zakresu dostępnej w krajach członkowskich informacji poszerzona zostanie również współpraca z inicjatywami takimi jak Open Access czy Creative Commons.

5. Podsumowanie

Pokazane powyżej trzy przykłady inicjatyw środowisk twórców i odbiorców informacji naukowej pokazują, że można skutecznie przeciwstawiać się monopolistycznym praktykom komercyjnych dostawców informacji naukowej. Co więcej, autor jest przekonany, iż polskie środowisko bibliotekarskie winno jak najszybciej rozpocząć kampanię promującą umieszczanie publikacji w czasopismach Open Access i dostęp do darmowej informacji naukowej. Cenę bowiem za wysokie koszty informacji naukowej płaci całe społeczeństwo.

Bibliografia

- [1] Mary M. Case: *Capitalizing on competition: the economic underpinnings of SPARC* [dok. elektr.] <http://www.arl.org/sparc/announce/case040802.html> [odczyt 30.03.2005].
- [2] Kathleen Robertson: *Mergers, acquisitions, and access: STM Publishing today*. "US Naval Observatory". Vol. 33 (2003): Library and Information Systems in Astronomy IV (July 2 - 5, 2002, Prague, Czech Republic).
- [3] Bas Savenije: *The SPARC initiative: a catalyst for change* [dok. elektr.] <http://www.library.uu.nl/staff/savenije/publicaties/ticer2004.htm> [odczyt 30.03.2005].
- [4] <http://www.arl.org/sparc> [odczyt 30.03.2005].
- [5] David Prosser: *From recommendations to practice – the next steps towards open access*. "SCONUL Focus". 2004 nr 32 [dok. elektr.] http://www.sconul.ac.uk/pubs_stats/newsletter/32/ [odczyt 30.03.2005].
- [6] <http://www.soros.org/openaccess/read.shtml> [odczyt 30.03.2005].
- [7] <http://www.doaj.org/> [odczyt 30.03.2005].
- [8] Andrew Odlyzko: *The economics of electronic journals* [dok. elektr.] http://firstmonday.org/issues/issue2_8/odlyzko/index.html [odczyt 30.03.2005].
- [9] <http://www.cesj.com/> [odczyt 30.03.2005].
- [10] http://www.eifl.net/services/services_negotiation.html [odczyt 30.03.2005].